

DE TACHTIGJARIGE OORLOG
Van opstand naar geregelde oorlog

1568–1648

PETRA GROEN [REDACTIE]
OLAF VAN NIMWEGEN
RONALD PRUD'HOMME VAN REINE
LOUIS SICKING
ADRI VAN VLIET

BOOM
AMSTERDAM

KERNREDACTIE

Prof. dr. H. Amersfoort
Dr. A.M.C. van Dissel
Prof. dr. P.M.H. Groen
Prof. dr. J. Hoffenaar
Dr. J.A. de Moor

DEEL 1

De Tachtigjarige Oorlog
Van opstand naar geregelde oorlog
1568–1648

DEEL 2

Krijgsmacht en handelsgeest
Om het machtsvenwicht in Europa
1648–1813

DEEL 3

De verdediging van Nederland
Een kleine krijgsmacht tussen grote mogendheden
1814–1949

DEEL 4

In geallieerd verband
Koude Oorlog en wereldwijde inzet
1949–2017

DEEL 5

Oorlogen overzee
Militair optreden door compagnie en staat buiten Europa
1595–1814

DEEL 6

Krijgsmacht en kolonie
Opkomst en ondergang van een koloniale mogendheid
1814–2010

© 2013 NIMH Den Haag / De auteurs

Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie is een zelfstandig wetenschappelijk onderzoeks- en documentatiecentrum binnen de Nederlandse Defensie Academie (NLDA). Deze publicatie maakt deel uit van het onderzoeksprogramma van de Faculteit Militaire Wetenschappen van de NLDA.

Niets van deze uitgave mag worden veeleenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De meningen en opvattingen die in deze publicatie worden uitgesproken, zijn en blijven voor de verantwoordelijkheid van de desbetreffende auteur. Zij geven niet noodzakelijkerwijs de mening weer van de minister van Defensie.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher. The views expressed in this publication are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the Minister of Defence.

AFBEELDING STOFOMSLAG De slag bij de Blokkersdijk, 1605 (detail). Schilderij van Bonaventura Peeters, ca. 1650.

AFBEELDINGEN SCHUTBLADEN

- Gevecht tussen Hollandse en Spaanse schepen op het Haarlemmermeer, 26 mei 1573. Schilderij van Hendrik Cornelisz Vroom, 1629.
- Prins Maurits in de slag bij Nieuwpoort, 2 juli 1600. Schilderij van Paulus van Hillegaert, ca. 1632–1640.

BEELDREDACTIE Joke Korteweg

CARTOGRAFIE Louis Kaulartz

BOEKVERZORGING René van der Vooren

ISBN 978 94 6105 475 3 | NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Voorwoord 9

Inleiding II

Tachtigjarige Oorlog of Opstand? II

Doel en opzet van het onderzoek 13

DEEL I

De Opstand in de Nederlanden

1566–1588

I *De Nederlandse integratie* 17

LOUIS SICKING

2 *De Opstand* 37

OLAF VAN NIMWEGEN & LOUIS SICKING

De Beeldenstorm (1566) 37

De komst van Alva en de veldtocht van 1568 41

De watergeuzen (1568–1572) 47

Het begin van de gewapende strijd in Holland en Zeeland (1572) 56

De Opstand in Holland en Zeeland (1572–1576) 65

De Pacificatie van Gent: alle gewesten in opstand (1576–1578) 79

De Unies van Utrecht en Atrecht (1579) 86

Tweefrontenoorlog in de Nederlanden (1579–1585) 89

De landvoogdij van Leicester (1585–1588) 101

Conclusie 108

3 *Het optreden van leger en vloot van de opstandelingen* III

OLAF VAN NIMWEGEN, ADRI VAN VLIET & LOUIS SICKING

Het leger III

— Belegeringen III

— Veldslagen 115

— Bewapening en tactiek van het voetvolk 117

Vuurwapens of stok- en blanke wapens 117

Spiesen, hellebaarden en zwaarden 118

Vuurwapens: haakbussen, roers en musketten 122

Tactiek van de infanterie 128

— Bewapening en tactiek van de ruitery 130

— Veld- en belegeringsgeschut 132

- De vloot 135
 - Maritieme strategie en operatieconcepten 135
 - Geschut en tactiek 136
 - Uitschakeling van vijandelijke vloeden 138
 - Bescherming van de handelsvaart en visserij 144
 - Aanvallen op vijandelijke scheepvaart 148
 - Vlootondersteuning van landoptreden 150
- Conclusie 157

4 De organisatie en financiering van leger en vloot van de opstandelingen 161
OLAF VAN NIMWEGEN & LOUIS SICKING

- Het leger 162
 - De vrije soldaat 162
 - De landsknechten (tot ongeveer 1576) 163
 - De afschaffing van de landsknechtenorganisatie in Holland (1572–1576) 170
 - De afdanking van het koninklijke leger in de Nederlanden (1576–1578) 172
 - Het Unieleger (1579–1587) 176
 - Legeromvang en financiering van de oorlogsinspanning te land 178
- De vloot 183
 - Publiek en privaat, rechtmatig en onrechtmatig 183
 - De admiraliteit in de zestiende eeuw 185
 - De opstandelingen en de admiraliteiten 189
 - Walorganisatie, schepen en uitrusting 194
 - De opvarenden: van admiraal tot zeeman 200
 - Admiraal-generaal* 200
 - Luitenant-admiralen en viceadmiralen* 201
 - Kapiteins* 205
 - Matrozen* 207
 - De financiering van de vloot 209
- Conclusie 215

DEEL II

De geregelde oorlog om de Nederlanden
1588–1648

5 De Republiek in oorlog 221
OLAF VAN NIMWEGEN & RONALD PRUD'HOMME VAN REINE

- De Republiek in de tegenaanval (1588–1599) 222
- De Republiek verkent haar grenzen (1599–1604) 236
- De weg naar het bestand (1604–1609) 251
- De oorlog twaalf jaar opgeschort (1609–1621) 256
- De Republiek in het nauw (1621–1628) 260
- Opnieuw in de tegenaanval (1629–1633) 267
- De aanval op de Zuidelijke Nederlanden (1634–1640) 277
- De eindstrijd (1641–1646) 288
- De Vrede van Münster (1646–1648) 295
- Conclusie 296

6 *Oorlogvoering te land en ter zee* 299

OLAF VAN NIMWEGEN & RONALD PRUD'HOMME VAN REINE

Het leger 299

- De tactische militaire revolutie 299
 - De klassieken als voorbeeld* 300
 - Van theorie naar praktijk (1592–1618)* 304
- De logistieke organisatie van de veldtocht 311
- Belegeringen 318
 - Het Oud-Nederlands stelsel* 318
 - De belegeringsoorlogvoering (1588–1648)* 319

De vloot 326

- Operaties ter zee, schepen en geschut 326
 - Scheepstypen en vlootsterkte* 326
 - Geschut* 333
- Een maritieme revolutie? Van Gibraltar tot Duins 337
- Konvoieren, blokkeren en patrouilleren 341
- Kaapvaart 347
- Vlootondersteuning van landoptreden 348

Conclusie 351

7 *De organisatie en financiering van leger en vloot van de Republiek* 353

OLAF VAN NIMWEGEN & RONALD PRUD'HOMME VAN REINE

Het leger 353

- De benoeming van officieren 353
- De monstering 360
- De compagniehuishouding 363
- De solliciteur-militair 370
- Legeromvang en -financiering 372

De vloot 377

- De organisatie van de admiraliteiten 377
- Admiraliteit en generaliteit 381
- Financiering van de vloot 383
- De leiding van de vloot 386
- Vlag- en andere officieren 389
- Rekrutering van het scheepsvolk 391
- Bedrijfsvoering op de oorlogsschepen 393

Conclusie 399

8 *De aard van de strijd (1568–1648)* 403

OLAF VAN NIMWEGEN, ADRI VAN VLIET & PETRA GROEN

Oorlog en recht 403

Koning, rebellie en terreur 407

Opstand, terreur en bevolking 412

Oorlog, militairen en bevolking 419

Opstand, oorlog, krijgsgevangenen 423

Conclusie 431

Slotbeschouwing 433

Noten 441

Bronnen & literatuur 466

Lijst van tabellen 482

Register 483

Over de auteurs 494

Illustratieverantwoording 495

Voorwoord

De militaire geschiedenis van Nederland, ontleed en beschreven in een meerdelig werk, dat doel formuleerden bijna tien jaar geleden de historici van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH). Een dergelijk overzichtswerk moest reiken van de Opstand waaruit de Republiek der Verenigde Nederlanden was voortgekomen tot de huidige vredesmissies van de Nederlandse krijgsmacht, van het grondgebied in Europa tot in de voormalige koloniën, van de strijd te water tot de oorlog in de lucht. Die wens kwam voort uit de academische en institutionele ontwikkeling, die de militaire geschiedbeoefening in Nederland sinds de jaren 1970 heeft doorgemaakt. Dat gebeurde vooral aan de drie historische onderzoeksinstituten die marine, landmacht en luchtmacht in Nederland tot 2005 kenden. De fusie van deze drie instituten tot het NIMH bood de kans om de daarin samengebalde kennis over de geschiedenis van de verschillende krijgsmachtdelen in hun onderlinge samenhang te presenteren en verder uit te bouwen. Daartoe zocht het NIMH samenwerking met de historici van de Faculteit der Militaire Wetenschappen van de Nederlandse Defensie Academie, en, per deel, met specialisten van de Nederlandse universiteiten en wetenschappelijke instituten. Met dit overzichtswerk wordt iedereen werkzaam op defensiegebied historische grond onder de beleidsplannen en -uitvoering geboden, het militair-historisch onderwijs is ermee gediend en de samenleving in den brede krijgt zo meer zicht op het Nederlandse militaire verleden.

Een dergelijk veelomvattend en langlopend onderzoeksproject kan niet zonder een duidelijke focus. Centraal staat in deze serie het militaire optreden van de Nederlandse krijgsmacht. Wat waren de ontwikkelingen en karakteristieken van haar optreden? Wat bepaalde dit optreden? De gedachte hierachter is dat het uitvoeren van militaire operaties (en de voorbereiding hierop) de essentie is van het krijgsgedrijf. Daaraan ontleent de krijgsmacht ten diepste haar bestaansrecht, dat ook is het exclusieve domein van de militaire geschiedenis. Maar daarmee willen wij in dit overzichtswerk niet terug naar de ouderwetse ‘histoire de bataille’, de geïsoleerde slagveld-

analyse, die de militaire geschiedenis in het verleden zo’n slechte naam heeft bezorgd in de academische wereld. Het gaat er ons juist om het militair optreden te duiden als een maatschappelijk verschijnsel. De antwoorden op de kernvragen naar het hoe en waarom van het militair handelen zoeken we in de combinatie van politieke, economische, sociale en culturele factoren die tezamen ons inziens het doel, de middelen en het denken over het militaire optreden bepaalden.

Deze ambitie en intentie zijn in 2005 uitgewerkt in een plan de campagne om een zesdelige militaire geschiedenis van Nederland het licht te doen zien. Daarin zijn de afzonderlijke delen verbonden door dezelfde invalshoek, maar vormt ieder deel ook een op zichzelf staande geschiedenis, het resultaat van specifieke, tijdgebonden maatschappelijke omstandigheden. De cesuren zijn getrokken op basis van veiligheidspolitieke scheidslijnen en daarmee op de *raison d’être* van de krijgsmacht. Na het verschijnen van dit eerste deel, wil het NIMH de komende jaren zo snel mogelijk de overige delen uitbrengen.

Aan de totstandkoming van dit eerste deel over de Tachtigjarige Oorlog is lang gewerkt. Al in 2006 werden de eerste plannen geconcipeerd, die in 2009 resulteerden in de eerste concept-teksten. Een volledige, geïntegreerde militaire geschiedenis, zoals de kernredactie voor ogen stond, lag daarmee echter nog niet op tafel. In overleg met de projectleider van dit deel, Adri van Vliet, en de overige auteurs heeft Petra Groen de teksten vervolgens vanaf medio 2011 geredigeerd, geïntegreerd en bewerkt. Zij heeft daarbij zoveel mogelijk de na 2009 nog verschenen relevante literatuur verwerkt. De eindtekst is uiteraard voorgelegd aan en geïratteerd door de auteurs, zij het dat de redacteur een bijzondere verantwoordelijkheid draagt voor hoofdstuk 8.

Dit boek bestaat niet alleen uit tekst, maar laat zich ook lezen als een beeldverhaal dankzij de beeldresearch van Joke Korteweg — in de laatste fase bijgestaan door Azarja Harmanny — en door het kaartwerk van de hand van Louis Kaulartz. Zij zijn niet de enigen die wij hier willen bedanken. Anton van

der Lem van de Universiteit Leiden leverde waardevolle suggesties voor hoofdstuk 1 en 4. Collega's van het NIMH, Marc van Alphen, Joep van Hoof en Alan Lemmers, hebben herhaaldelijk inhoudelijk advies en kritiek geleverd, terwijl Saskia Klooster en Ilse Cuperus onmisbare hulp hebben verleend bij het maken van het register. Een bijzonder woord

van dank verdient de directeur van het NIMH, Piet Kamphuis, voor zijn geduld en vertrouwen. Tot slot zijn wij het team van uitgeverij Boom onder leiding van Geert van der Meulen erkentelijk voor alle inspanningen om deze uitgave te realiseren.

De kernredactie

Inleiding

De strijd tussen de Nederlandse opstandelingen en hun Spaanse landsheer sprak vrijwel vanaf het begin tot de verbeelding. Tegen elke verwachting in slaagden Filips II en zijn opvolgers er niet in hun rebellerende Nederlandse onderdanen beslissend te verslaan. In 1648 moest de machtigste Europese mogendheid van de zestiende eeuw, het Spaanse rijk, haar verlies aan de onderhandelingstafel in Münster toegeven en de afgescheiden Nederlandse provincies als soevereine staat erkennen. Dat de Opstand uiteindelijk resulteerde in het ontstaan van de Republiek der Verenigde Nederlanden staat buiten kijf, maar hoe dat zo is gekomen en welke factoren daarbij beslissend zijn geweest, daarover is in de loop der tijd zeer verschillend gedacht en geoordeeld. In de negentiende en vroege twintigste eeuw zagen Nederlandse historici de Tachtigjarige Oorlog (1568–1648) als een godsdienstoorlog en een algemene vrijheidstrijd tegen vreemde overheersing met als einddoel de vestiging van een Noord-Nederlandse natiestaat. Deze interpretatie paste in een tijdvak dat werd gedomineerd door nationalisme, maar met de historische werkelijkheid had zij weinig te maken. Immers, juist de pogingen van het Bourgondisch-Habsburgse huis om een Neder-

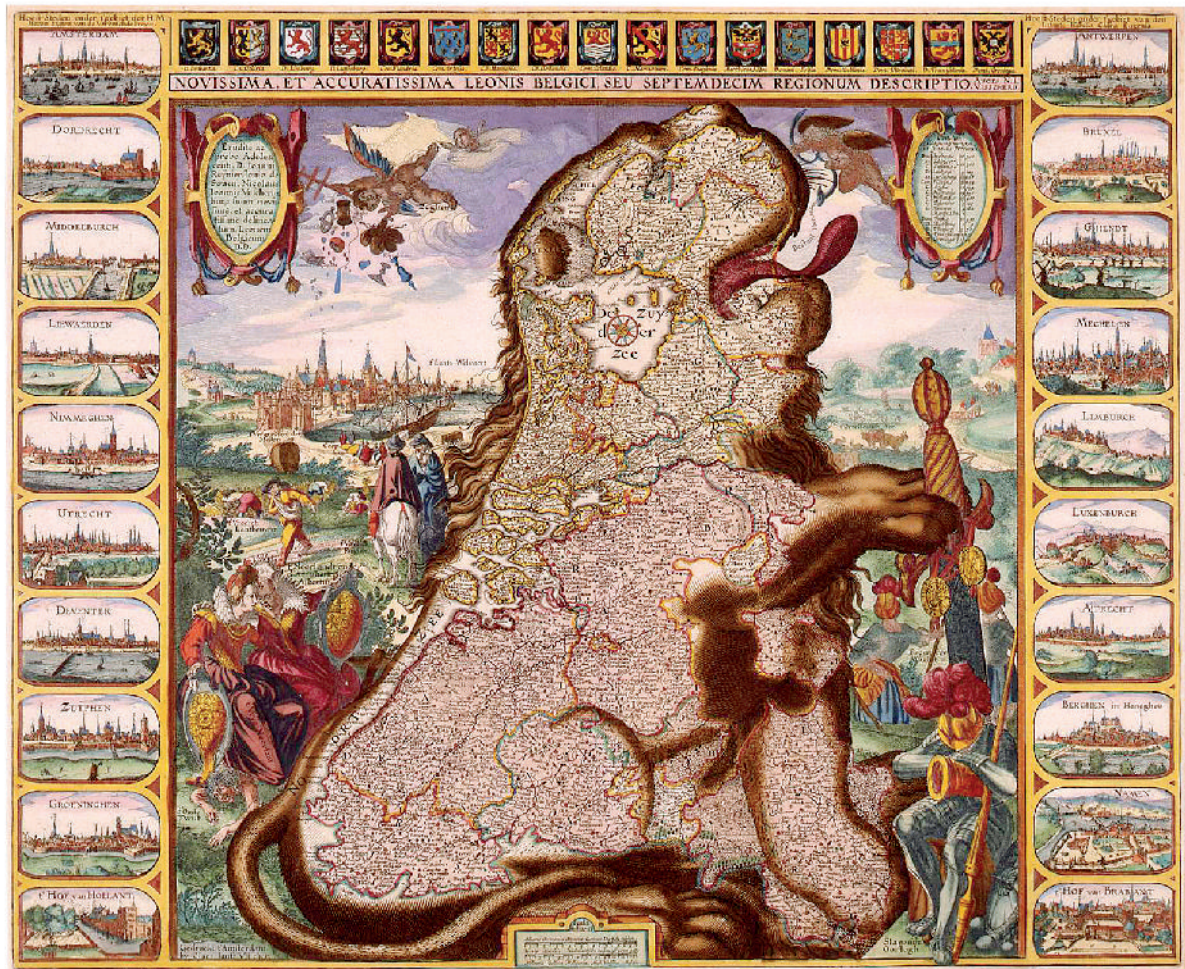
landse eenheidsstaat tot stand te brengen, vormden een van de voornaamste oorzaken van de strijd die in 1568 in volle hevigheid losbarstte.¹

In 1648 gingen de noordelijke Nederlanden als zelfstandige staat verder. Het zou onjuist zijn hieraan de conclusie te verbinden dat vanaf het begin op deze uitkomst was aangestuurd. De scheuring van de Nederlanden in een noordelijk en zuidelijk deel was vooral het resultaat van een onvoorziene sameloop van omstandigheden op politiek, religieus, sociaal én militair gebied. Aan de eerstgenoemde ontwikkelingen is in de moderne historiografie veel aandacht besteed, maar aan de ‘militaire factor’ veel minder.² Dit boek biedt het militaire deel van de verklaring van de scheiding van de Nederlanden en het ontstaan van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Dit is belangrijk, omdat die nieuwe staat niet in de laatste plaats het resultaat was van de militaire krachtsverhoudingen te land en ter zee. Dat in het noorden de gewestelijke staten en de calvinisten aan het langste eind trokken en in het zuiden de centrale regering en de katholieke kerk, was de uitkomst van tachtig jaar oorlog. Niemand had dit in 1568 voorzien.

Tachtigjarige Oorlog of Opstand?

Sinds de tweede helft van de twintigste eeuw geven historici er de voorkeur aan om van de Nederlandse Opstand te spreken in plaats van de Tachtigjarige Oorlog. In dit boek wordt, om redenen die hieronder worden uitgelegd, de term Opstand gereserveerd voor de eerste fase van de Tachtigjarige Oorlog. De benaming Opstand maakt duidelijk dat het een strijd was van rebellerende onderdanen tegen het wettige gezag van hun landsheer, een binnenlandse oorlog dus. Tegelijkertijd was het ook een godsdienstoorlog tussen de aanhangers van Rome en de Reformatie. Voor Filips II stonden met de Nederlandse Opstand de enige ware religie, het katholieke geloof, en zijn reputatie als belangrijkste voorvech-

ter daarvan op het spel. Voor de opstandelingen draaide het om de mogelijkheid hun geloof te belijden en om het behoud van hun privileges, die de landsheer in hun ogen had geschonden. De ideologisch-politieke factor maakte elke poging tot verzoening onmogelijk. De historici J.J. Woltjer, H.F.K. van Nierop en H.C.C. de Schepper karakteriseren de Opstand daarom als een burger- én godsdienstoorlog. Net als in Frankrijk in die tijd stonden in de Nederlanden katholieken tegenover protestanten, koningsgetrouwen tegenover rebellen.³ Er was ook een groot verschil tussen de situatie in Frankrijk en in de Nederlanden: Frankrijk vormde al een min of meer gecentraliseerde staat; de Nederlanden

De Leo Belgicus, een kaart uit 1609 van de Nederlanden in de vorm van een leeuw van de hand van Claes Jansz Visscher. Het verzegelde zwaard in de klauw van de leeuw verwijst naar het Twaalfjarig Bestand tussen Spanje en de Republiek. Rechtsonder slaapt de oorlogsgod Mars, leunend op de loop van een kanon. Hierdoor kunnen de mensen 'Veylich Reysen' en 'Vredich Lantbouwen', vermeldt de prent. Links zitten de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, weergegeven als twee vrouwen, vredig naast elkaar. Bovenaan de kaart staan de wapens van de zeventien provincies. Aan weerszijden zijn tien stadsgezichten weergegeven, links van de Noordelijke en rechts van de Zuidelijke Nederlanden.

waren een samengestelde staat, waarvan de verschillende delen korter of langer deel uitmaakten van de bezittingen van het Bourgondisch-Habsburgse huis. Binnen de Nederlandse context vereist de benaming burgeroorlog daarom nadere precisering.

Door hun verspreide bezittingen en belangrijke politieke en militaire functies in verscheidene gewesten tegelijk zagen hoge Nederlandse edelen zoals Willem van Oranje de Nederlanden als een geheel. Hun visie was echter die van een minderheid. Voor de meeste inwoners kwam het stedelijk en gewestelijk belang op de eerste plaats.⁴ Hun natiebeseft, als men dat zo mag noemen, was hierdoor beperkt tot de eigen provincie, streek of stad. Op lokaal niveau stonden tijdens de Opstand groepen Nederlanders tegenover elkaar. Vaak ging het hierbij om bestaande vetes tussen stedelijke facties, de verdeling van economische en politieke macht tussen rivaliserende steden — bijvoorbeeld tussen Amsterdam en de overige Hollandse steden — of om oude tegenstellingen tussen stad en platteland, zoals tussen de stad Groningen en de Ommelanden. Deze lokale burgeroorlogen versmolten met de strijd tegen het centrale gezag. De eerste twee decennia was de Tachtigjarige Oorlog een opstand tegen de landsheer en tegelijkertijd een burgeroorlog tussen de inwoners van de Nederlanden, die vroeg of laat gedwongen werden partij te kiezen: óf voor het wettige gezag van koning Filips II als hun hertog van Brabant, graaf van Holland of in een andere hoedanigheid, óf voor de opstandelingen, die zich achter hun leider, Willem van Oranje, hadden geschaard.

Elke oorlog heeft bovendien een eigen dynamiek. De Opstand vormde hierop geen uitzondering. De wisselvalligheden van de strijd leidden ertoe dat de Opstand radicaliseerde — protestanten en katholieken werden onverzoenlijke tegenstanders — en dat gewesten die dezelfde strategische belangen deelden, allianties sloten. De samenwerkingsverbanden strekten zich aanvankelijk over de gehele Nederlanden uit. Van een vermeende noord-zuidtegenstelling in de Nederlanden — dat wil zeggen van een naar

zelfstandigheid strevend noordelijk deel tegenover een loyaal zuidelijk deel — was toen nog geen sprake. De loop van de oorlog en de militaire zwakke en sterke kanten van de rebellen waren er verantwoordelijk voor dat het verzet in de noordelijke Nederlanden kon standhouden terwijl in het zuiden het landsheerlijke gezag werd hersteld. Hierdoor ging de Opstand in de jaren tachtig en negentig van de zestiende eeuw geleidelijk over in een geregelde strijd tussen staten: de opstandige provincies verenigd in de Unie van Utrecht (1579) tegen de heroverde Nederlanden bestuurd vanuit Brussel en Madrid.

De Britse historicus G. Parker heeft al in de jaren zeventig van de vorige eeuw overtuigend aangetoond waarom Filips II en zijn opvolgers er niet in slaagden de Nederlandse opstandelingen te verslaan — het was de langste vrijheidstrijd die in Europa is uitgevochten.⁵ Zijn visie beheerst nog steeds in hoge mate het onderzoek naar de militaire aspecten van de Opstand en de geregelde oorlog daarna. Naast de al genoemde onverzoenbare opvattingen over de twee kardinale kwesties van religie en privileges heeft Parker er zeer terecht de aandacht op gevestigd dat de militaire en financiële middelen van Filips II weliswaar veel omvangrijker waren dan die van de Nederlandse opstandelingen, maar dat hij vanwege de enorme uitgestrektheid van zijn wereldrijk gedwongen was deze verspreid in te zetten. Hij kon ze niet zomaar van het ene deel van zijn rijk naar het andere verplaatsen. Filips II en de latere Spaanse koningen bestuurden een reusachtig rijk waardoor zij met vele vijanden te maken hadden. Behalve met de Nederlandse rebellen was de landsheer als koning van Spanje verwickeld in oorlogen met Frankrijk, Engeland, het Ottomaanse Rijk en Portugal. Dit plaatste hem steeds opnieuw voor de vraag met de bestrijding van welke tegenstander het belang van het Spaans-Habsburgse rijk het meest was gediend.⁶ Logistieke factoren en de internationale politieke context zijn in Parkers visie uiteindelijk bepalend geweest voor het falen van het wettige gezag de Nederlandse opstandelingen te verslaan.⁷

Doel en opzet van het onderzoek

In de Nederlandse geschiedenis neemt de vrijheidsoorlog tegen de landsheer een centrale plaats in. Een groot aantal studies is gewijd aan de politieke, religieuze en economische aspecten ervan. Voor de militaire dimensie zijn deelstudies beschikbaar, maar een analytisch onderzoek naar het verloop van

de gehele Tachtigjarige Oorlog, zowel te land als ter zee, ontbreekt. De samenhang tussen zee- en landoperaties en de ontwikkelingen op wapentechnisch, tactisch en organisatorisch gebied zijn niet voor de gehele periode 1568–1648 onderzocht. Dit boek wil voorzien in dit gemis. Het doel is een brede en tege-

lijk nauwgezette militaire geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog te geven. Daartoe wordt allereerst een samenhangende analyse geboden van het strijdverloop te land en ter zee. Dit geeft ons eveneens inzicht in de onderliggende krachten die het militaire optreden bepaalden: bewapening en materieel, traditionele opvattingen over en conventies in de oorlog te land en ter zee, oude en nieuwe tactische en operationele inzichten, logistieke beperkingen, de (on)mogelijkheden om een troepenmacht of scheepsmacht te organiseren en te financieren, de motivatie en rechtvaardiging van het optreden. De verdere uitwerking van deze drijvende krachten kan ons inzicht in het strijdverloop verdiepen. Deelvragen waarop een antwoord wordt gezocht, zijn onder meer: wat zijn de tactische en operationele ontwikkelingen in de oorlogvoering in de periode van de Tachtigjarige Oorlog? In hoeverre en in welke opzichten was er sprake van een militaire revolutie in de oorlogvoering te land, een onderwerp dat al meer dan een halve eeuw wordt bediscussieerd.⁸ En kan daarvan ook worden gesproken in de zeeoorlog?⁹ Welke veranderingen deden zich voor in de bewapening van de troepen en schepen, de vestingbouw en de scheepsbouw en wat is de samenhang met veranderingen in de wijze van optreden? Hoe beïnvloedden de organisatie en financiering van de troepen- en scheepsmacht het strijdverloop en de operationele mogelijkheden in de oorlog te land en ter zee? Hoe slaagde een statenbond van soevereine gewesten erin een troepenmacht te organiseren op een solide financiële basis, terwijl grote, centralistisch geregeerde soevereine staten dat minder goed lukte? In hoeverre was de decentrale marineorganisatie met haar vijf admiraliteiten een rem op of een stimulans voor de ontwikkeling van een staande vloot in de Republiek? Hoe beïnvloedden de oorzaken van de Opstand — religie en privileges — het karakter van de strijd? In hoeverre was er sprake van limitering en regulering van het krijgsgeweld?

Al deze aspecten van de militaire confrontatie tussen de opstandelingen en de landsheer tezamen moeten inzichtelijk maken wat het strijdverloop tijdens de Tachtigjarige Oorlog bepaalde. Inzicht in deze ‘militaire factor’ kan ten slotte een verklaring bieden voor de onvoorziene uitkomst van deze oorlog: de scheuring van de Nederlanden en het ontstaan van een onafhankelijke Noord-Nederlandse staat.

Gezien de vragen die het onderzoek stuurden, lag het voor de hand om bij de opzet van dit boek een tweedeling te hanteren: deel I omvat de periode van de Opstand, de jaren 1566–1588, en deel II de jaren 1588–1648, toen de strijd veranderde in een geregelde oorlog tussen staten. Voorafgaand aan de Opstand wordt in hoofdstuk 1 het integratieproces beschreven dat de Nederlanden onder de Bourgondische en Habsburgse vorsten ondergingen. In 1543 vond de ‘afronding’ van de Nederlanden plaats — het hertogdom Gelre kwam in het bezit van het Habsburgse huis — zodat toen alle gewesten van de Lage Landen dezelfde heer deelden. Deel I en Deel II bestaan elk uit een chronologisch hoofdstuk en twee thematische hoofdstukken. In de chronologische hoofdstukken 2 en 5 worden naast de militaire operaties, de militair-strategische en politieke keuzes aan de orde gesteld die de opstandelingen en de landsheer moesten maken. De bewapening en tactiek van leger en vloot van de opstandelingen staan centraal in hoofdstuk 3. In hoofdstuk 4 worden de vorming, organisatie en financiering van de gewapende macht van de opstandelingen behandeld. In het tweede deel van het boek worden in hoofdstuk 6 de tactiek en bewapening van het Staatse leger en de Staatse vloot onderzocht en in hoofdstuk 7 de organisatie en financiering van deze krijgsmacht. In hoofdstuk 8, ten slotte, worden het karakter van en de militaire ethiek in tachtig jaar strijd besproken en getoetst aan de oorlogspraktijk. Dat geeft ons inzicht in de legitimering en beperking van het geweld tijdens de Opstand en de geregelde oorlog daarna.

DEEL I

De Opstand in de Nederlanden

1566–1588

De Nederlanden ca. 1550

I

De Nederlandse integratie

Met de in 1543 gesloten Vrede van Venlo werd het hertogdom Gelre bij de Nederlanden gevoegd. In de geschiedschrijving staat deze uitbreiding bekend als de ‘afronding’ van de Nederlanden.¹ Dit is vooral wijsheid achteraf, omdat we nu weten dat het de laatste gebiedsuitbreiding was van een hele reeks ten tijde van de hertogen van Bourgondië en de Habsburgers. Zij bouwden een landencomplex op dat aanvankelijk vooral bekendstond als ‘landen van herwaarts over’ — ten opzichte van het hertogdom Bourgondië en het vrijgraafschap met dezelfde naam, de Franche-Comté — maar ook als ‘Nederlanden’. Toen Filips de Goede, hertog van Bourgondië van 1419 tot 1467, zijn vader Jan zonder Vrees, hertog van Bourgondië van 1404 tot 1419, opvolgde, beperkten zijn ‘Nederlandse’ bezittingen zich tot Vlaanderen en Artesië. Door huwelijksallianties wist Filips tussen 1425 en 1435 Brabant, Namen, Luxemburg, Holland, Zeeland en Henegouwen aan zijn Nederlandse territoria toe te voegen. Een tweede uitbreidingsgolf vond plaats tijdens de regeerperiode van de Habsburger Karel V, landsheer van de Nederlandse gewesten in 1506, koning van Spanje in 1516 en keizer van het Heilige Roomse Rijk in 1519. Deze was vooral het resultaat van militaire verovering: Friesland in 1523, het Sticht (Utrecht) en het Oversticht (Overijssel) in 1528, Groningen en de Ommelanden en Drenthe in 1536 en ten slotte dus Gelre in 1543. De opeenvolgende landsheren streefden naar meer eenheid in bestuur en rechtspraak. Zo ontstond het perspectief van een Bourgondische staat.²

De ontwikkeling van deze staat, waarvan het zwaartepunt in toenemende mate in de Nederlanden was komen te liggen, in het bijzonder na het verlies van het hertogdom Bourgondië aan Frankrijk in 1477, wordt volgens de gangbare opvatting verklaard volgens het centrum-periferiemodel. Dit verdeelt de Bourgondische en Habsburgse Nederlanden in een kern- en een randgebied die overeenkomen met twee halve concentrische cirkels waarvan het middelpunt gevormd wordt door de delta van de

Schelde, Maas en Rijn. Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland behoren tot het kerngebied, waar het merendeel van de bevolking, de grote steden, de industriële en artistieke productie, de handel en de financiële middelen geconcentreerd waren. Hieromheen liggen de randgebieden, waartoe alle regio’s onder Habsburgs gezag behoren, van Artesië in het

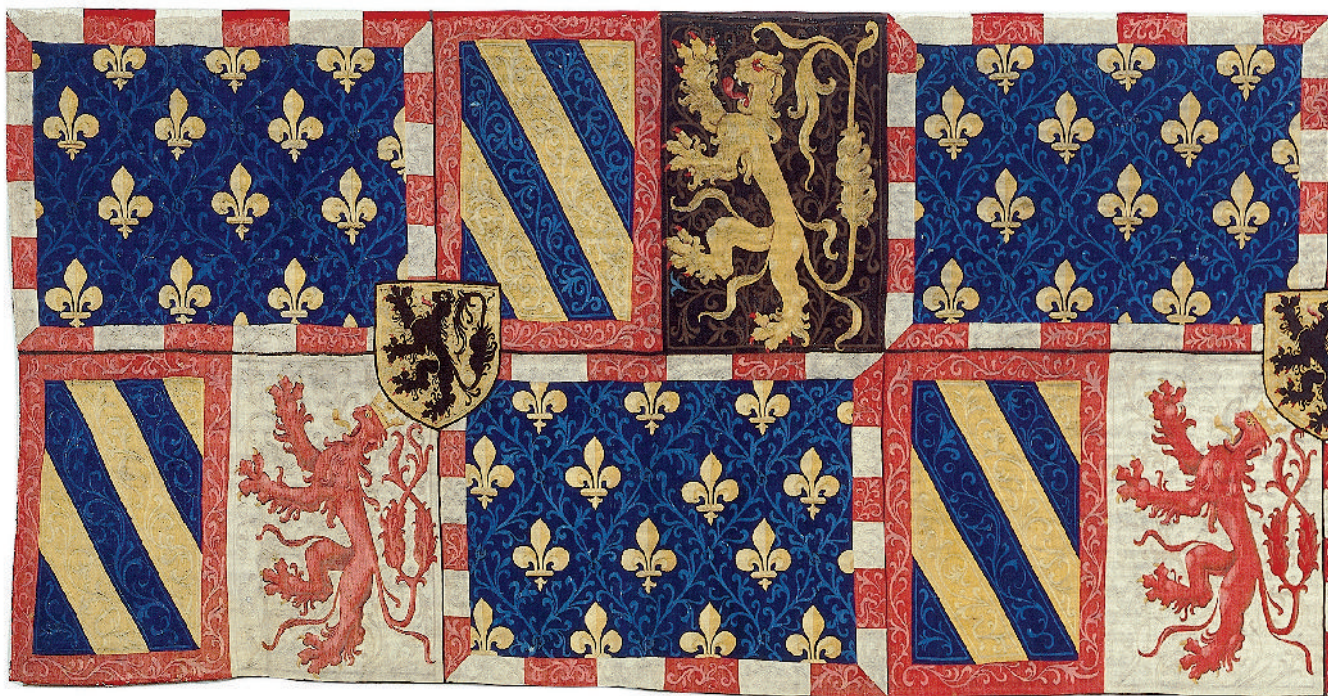

Jan zonder Vrees (1371–1419), hertog van Bourgondië. Een anonieme Vlaamse meester, mogelijk uit het atelier van Rogier van der Weyden, schilderde dit portret rond 1450 naar een verdwenen origineel.

Filips de Goede (1396–1467), hertog van Bourgondië en zoon van Jan zonder Vrees, getooid met de keten van de Orde van het Gulden Vlies, die hij in het leven riep. Anonieme schilder, vijftiende eeuw.

Wapentapijt, vermoedelijk rond 1470 geweven in Doornik en in 1476 buitgemaakt door Zwitserse troepen in het legerkamp van Karel de Stoute, na de slag bij Grandson. Heraldische wapens symboliseren de dynastie en het territorium en representeren de Bourgondische heerschappij. De gouden leliën op azuur duiden op de afstamming van het Franse koningshuis van Valois. Het wapen van Bourgondië is goud met blauwe schuinbalken en een rode zoom. Jan zonder Vrees voegde daar het hartschild van het wapen van Vlaanderen aan toe dat hij van zijn moeder had geërfd: de zwarte leeuw in goud. Filips de Goede maakte de uitbreiding van zijn machtsgebied zichtbaar door de wapens van de hertogdommen Brabant (gouden leeuw in zwart) en Limburg (rode, gekroonde leeuw in zilver) eraan toe te voegen.

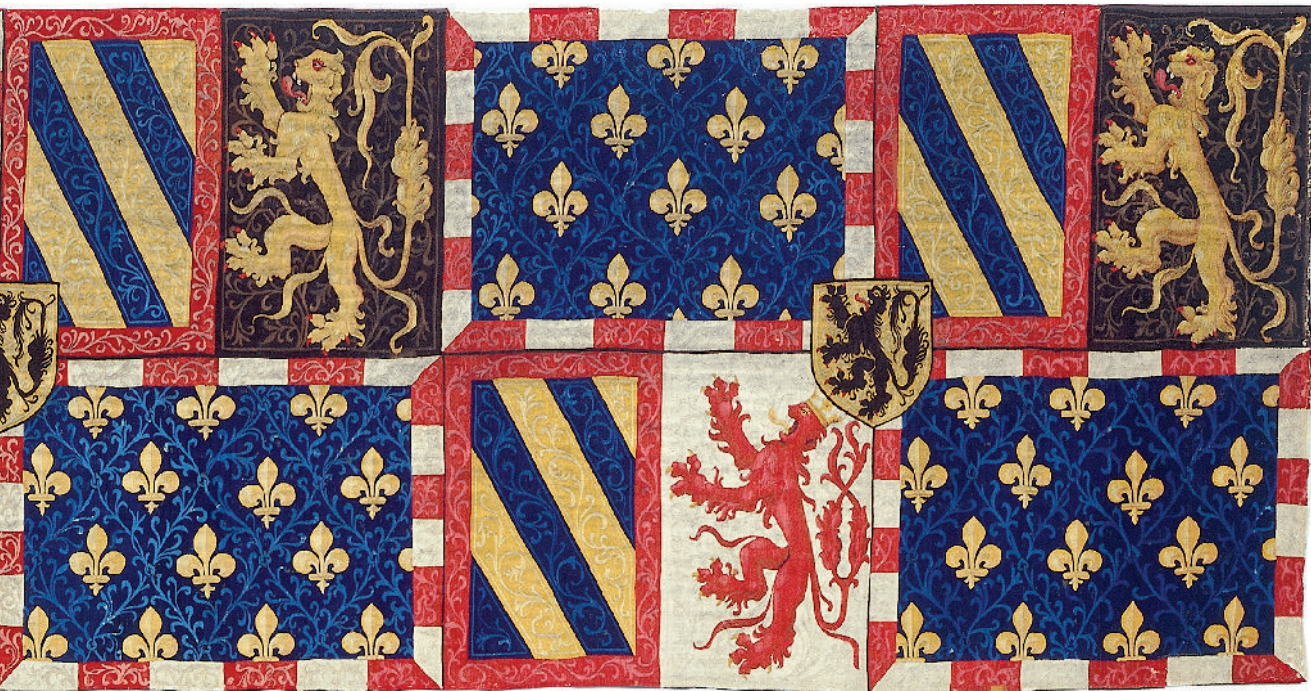
zuidwesten via Luxemburg in het zuidoosten tot Groningen in het noordoosten. In deze periferie schreed de staatsvorming met lagere snelheid voort dan in het centrum. Doordat de kerngewesten Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland al voor het midden van de vijftiende eeuw deel uitmaakten van hetzelfde statencomplex en in economisch opzicht sterk met elkaar verweven raakten, verliep hun integratie sneller dan die van de randgewesten.³

Het is dan ook onjuist om, zoals nog steeds vaak gedaan wordt, de noord-zuidtegenstelling, die de nationale geschiedschrijving van Nederland en België is gaan beheersen, terug te projecteren op de Tachtigjarige Oorlog en de periode ervoor.⁴ Sterker nog, voor de tijdgenoten bleef het bestaande kader van de zeventien verenigde Nederlanden nog lange tijd het uitgangspunt, zoals onder meer tot uitdrukking kwam in de historiografie en de cartografie.⁵ Zolang nog niet duidelijk was dat de scheiding van de Nederlanden zou resulteren in twee afzonderlijke entiteiten, de Republiek der Verenigde Nederlanden en de Zuidelijke of Spaanse Nederlanden, is de noord-zuidtegenstelling een anachronisme. Eigenlijk kan ook met het sluiten van het Twaalfjarig Bestand in 1609 nog niet van een geografisch republikeins noorden en een koninklijk zuiden worden gesproken, zoals wel wordt gedaan. Die geografische scheiding werd pas een feit toen Frederik Hendrik zich na 1646 neerlegde bij het verlies van Antwerpen

en de Hollanders niets meer wilden weten van de afspraken met de Franse alliantiepartner.

De scheiding van de Nederlanden in noord en zuid was eerst en vooral een gevolg van het verloop van de strijd, niet van een vooropgezette strategie. Deze vaststelling is van groot belang voor een goed begrip van de Nederlandse Opstand, die tweespalt zaaide in alle gewesten die in de voorafgaande periode in meer of mindere mate bij de staatsvorming die door de Bourgondische hertogen was ingezet, betrokken raakten. Het korte overzicht van de politieke en institutionele ontwikkelingen tot aan de Beeldenstorm van 1566 dat hieronder volgt, beoogt enerzijds te laten zien hoe de integratie van de Nederlanden in de Bourgondisch-Habsburgse periode vorm kreeg en anderzijds de achtergrond te schetsen waartegen de Opstand kan worden geplaatst.

De bezittingen van de Bourgondische hertogen waren verdeeld over twee, ver uit elkaar gelegen complexen: Bourgondië en de Nederlanden. Zij bestonden uit onderling zeer verschillende vorstendommen of gewesten die aanvankelijk niet meer dan hun vorst gemeen hadden en dus als een personele unie kunnen worden aangeduid. Bij zijn pogingen meer eenheid te brengen in het bestuur en de rechtspraak van al zijn landen en zijn greep op de gewestelijke en lokale overheden te vergroten, paste Filips de Goede drie elkaar aanvullende metho-

den toe. In de eerste plaats richtte hij een aantal overkoepelende organen op die al zijn territoria of het geheel van zijn bezittingen in de Nederlanden omvatten. Verder streefde hij naar meer eenvormigheid in de besturen van de verschillende gewesten. Ten slotte probeerde hij lokale en regionale weerstanden tegen zijn centralisatiepolitiek te breken, desnoods met militair geweld.⁶

In nauw overleg met de landsheer bepaalden de leden van de rondtrekkende hertogelijke Hofraad het centrale beleid voor alle Bourgondische landen. In de jaren 1435–1445 ontstond hieruit een commissie van juristen die uitgroeide tot de Grote Raad. Partijen die het niet eens waren met de uitspraken van lokale schepenbanken of gewestelijke raden, konden in hoger beroep bij de Grote Raad het vonnis van deze lagere rechtbanken aanvechten.⁷ Ook op financieel gebied streefde de hertog naar meer eenheid en efficiëntie. De rekenkamer van Vlaanderen (opgericht in 1386) in Rijsel en die van Brabant (opgericht in 1404) in Brussel breidden hun bevoegdheden geografisch uit wanneer nieuwe gebieden aan de Bourgondische staat werden toegevoegd. Zo ressorteerden graafschappen als Namen (sinds 1429) en Henegouwen (sinds 1442) onder de Vlaamse rekenkamer en kwamen onder andere Limburg en de Landen van Overmaas in 1407, Luxemburg in 1462–1463 en Holland en Zeeland tussen 1463 en 1473 onder het toezicht te staan van de Brabantse rekenkamer.⁸ Een andere vorm van centralisatie op het terrein van de financiën was de invoering van een eenheidsmunt, de ‘vierlander’, die tegelijkertijd in Vlaanderen, Brabant, Holland-Zeeland en Henegouwen in omloop kwam.

Ook streefde de vorst naar centralisatie en schaalvergroting van het overleg met zijn onderdanen, dat op bovengewestelijk niveau plaatsvond in de Staten-Generaal, die vanaf 1464 geregeld en vanaf 1488 jaarlijks bijeenkwamen. De afgevaardigden van de Staten van de verschillende gewesten stemden hier hun standpunten op elkaar af.⁹ Zo werd het bijvoorbeeld voor buitenlandse handel concurrenten als de Engelsen en de Duitse Hanze moeilijker om Vlamingen, Brabanders en Hollanders tegen elkaar uit te spelen. Door dergelijk overleg raakten de gewesten steeds meer bij elkaar betrokken.

Edelen speelden een belangrijke rol bij de uitbreiding van de macht van de vorst en de ontwikkeling van de staat. Zij bekleedden vertrouwensfuncties aan het hof, in het bijzonder in de hertogelijke ‘herberg’ (*hôtel*), het zenuwcentrum van de Bourgondische staat in wording dat belast was met de persoonlijke verzorging van de vorst. Edelen waren ook prominent aanwezig in het bovengewestelijke ambtenaren-

apparaat, als bestuurlijke of juridische vertegenwoordigers in de verschillende gewesten en als aanvoerders van ordonnantiebenden. Dit waren permanente compagnieën bestaande uit ruiters en voetknechten die doorlopend werden betaald. Het maatschappelijke aanzien van edelen versterkte de uitoefening van functies in dienst van de vorst, terwijl de edelen tegelijkertijd hun macht en prestige zagen toenemen. Zo raakten deze edelen betrokken in een netwerk van patronage met de vorst aan het hoofd. Dit weefsel werd nog versterkt door het lidmaatschap van de prestigieuze Orde van het Gulden Vlies, die Filips de Goede in 1430 in het leven had geroepen. Langzamerhand vormden de edelen die van dit netwerk deel uitmaakten een bovengewestelijke aristocratie, die zich onderscheidde van de rest van de adel. De belangen van de vorst en de hoge edelen of *grands seigneurs*, die overigens steeds vaker bezittingen hadden in verschillende gewesten, raakten meer en meer verstrengeld. Doordat zij bovendien de cultuur van het Bourgondische hof, dat als het schitterendste van Europa gold, overnamen, nabootsten en uitdroegen in hun eigen residenties, vond een proces van bourgondisering plaats.¹⁰

De gewesten ondervonden in toenemende mate de gevolgen van de institutionalisering van bestuur, rechtspraak en financiën op centraal niveau, waarin ambtenaren afkomstig uit de kringen van de hoge adel en in het geleerde recht geschoolde juristen de dienst uitmaakten. Ook binnen elk gewest waren bestuur en rechtspraak onderhevig aan uniformering en bourgondisering. Hoge edelen werden benoemd tot gouverneur of stadhouder over een of meer gewesten. Als vertegenwoordigers van de vorst moesten zij ervoor zorgen dat de gewestelijke instellingen, in het bijzonder de gewestelijke raden als de Raad van Brabant, de Raad van Vlaanderen en de Raad of het Hof van Holland, een verlengstuk werden van de Hofraad en de Grote Raad ten behoeve van de eenheid van bestuur en rechtspraak.¹¹ In de gewestelijke Staten waren de geestelijkheid, de adel en de steden vertegenwoordigd, al verschilde de samenstelling van gewest tot gewest. In Vlaanderen voerden de Vier Leden de boventoon: Gent, Brugge, Ieper en het Brugse Vrije. Samen met de geestelijkheid en de adel vormden de Vier Leden de Staten van Vlaanderen, maar deze kwamen steeds minder vaak bijeen, zodat de Vier Leden de facto in hun plaats optraden.¹² In de Staten van Holland waren uiteindelijk alleen de adel en de steden vertegenwoordigd. De zogeheten hoofdsteden Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda monopoliseerden de stedelijke afvaardiging. De steden vaardigden